शोध पत्र- समाजशास्त्र

सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात बाळापूर तालुक्यातील भंगी जमातीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

* डॉ. बी. एच. किर्दक

iLrkouk

पूर्वी संपूर्ण भारतीय समाज चार वर्णात विभागला गेला होता. हे चार वर्ण पुढीलप्रमाणे .

1. ब्राम्हण, भारतीय समाजातील वर्णव्यवस्थेतील पहिला वर्ग हा ब्राम्हणांचा होता. या वर्णाचे मुख्य काम अध्यापन. अध्यापयन हे होते. अध्यापनाचे कार्य तपासारखे समजले जात होते. शिकायला आवश्यक असलेली सात्विक वृत्ती, संयम, निरपेक्षता इ. गुण ब्राम्हणाजवळ असावेत अशी अपेक्षा होती. वैदिक आर्याची संस्कृती ही यज्ञ संस्कृती होती, त्यामुळे यज्ञ करणा–या ब्राम्हणांना मानाचे स्थान समाजव्यवस्थेत होते.
2. क्षत्रिय : समाजाचे परकीयापासून संरक्षण करण्याचे काम क्षत्रिय वर्णाचे होते. अध्ययन, यजन व दान करण्याचा अधिकार क्षत्रियाला होता.
3. वैश्य : वर्णव्यवस्थेतील तिस–या कमांकाचा वर्ण म्हणून क्षत्रियाचा उल्लेख केला जातो. कृषी, पशुपालन, व्यापार उदीम ही वैश्य वर्णाची मुख्य कार्य होती.
4. शुद्र : वर्णव्यवस्थेतील शेवटचा वर्ण हा शुद्रांचा होय. वरील त्रिवर्णीकांची सेवा करणे हे शुद्रांचे काम होते. शारिरीक कष्टाची, अंगमेहनतीची, हलक्या दर्जाची, निच व घाणेरडी कामे शुद्र वर्णाकडे होते. शुद्रात अनेक जातीचा समावेष होता. त्यापैकी एक प्रमुख जात म्हणून भंगी आहे.

Hkaxh % हिंदू समाजातील सर्वात खालची जात म्हणून भंग्याचा उल्लेख केल्या जातो. भारतात या जातीला वेगवेळ्या नावाने ओळखले जाते. काही ठिकाणी त्यांना हलालखोर, बारवासीया, मेहत्तर, जंफोडा अशा नावाने ओळखल्या जाते. या जातीच्या उत्पत्ती बद्दल असे सांगितले जाते की, इतर जातींच्या लोकांनी जातीबाहेर टाकेलेल्या अनेक लोकांची मिळून भंगी ही जात निर्माण झाली.

भंगी पुरूष व बायका मळ वाहून नेतात. रस्ते झाडतात. टोपल्या तयार करण्याचे काम ही भंगी करतात.

महाराष्ट्रातील भंग्यात प्रामुख्याने भसोड, चंनगडी, हेला, लालबेटी, मरवियार, शेख अशा सहा पोटजाती आढळतात. पूर्वी या पोटजातीत बेटी व्यवहार होत नव्हता. मात्र, आज त्याच्यातील पोटजाती बहिर्विवाह होताना दिसतात. या जातीत विधवा विवाहाला मान्यता आहे. विधवांना पुनर्विवाह करण्याची परवागनी दिली जाते. एखादा स्त्रिचा पती मरण पावल्यानंतर तिला तिच्या पतीच्या धाकट्या भावाबरोबर जर तो अविवाहित असेल तर लग्न करता येते. याचाच अर्थ असा की या जातीत पतीच्या निधनानंतर दिरभावजय विवाहाला मान्यत आहे. शेख भंगी व लालबेगी भंगी या दोन पोटजाती सोडून इतर सर्व भंगी स्वतला हिंदूधर्मिय समजतात. हिंदूधर्मीय समजाणारे भंगी हिंदूच्या देवीदेवतेला पुजणारे आहेत. शेख भंगी स्वतःला पूर्णपणे मुस्लीम समजतात तर, लालबेगी हे स्वतःला अर्धवट हिंदू व अर्धवट मुसलमान समजतात. शेख भंगी हे मुस्लीम देव व पिराला मानणारे आहेत, अशा या भंगी जातीचे जीवन पूर्वीपासून चालत आले आहे तसेच आहे? की त्यांनी त्यात काही बदल स्वीकारले आहेत? त्याच परंपारिक व्यवसाय त्यांनी सोडला आहे काय?, स्त्रियांचा दर्जा पूर्वी होता तसाच आहे? की, त्यात परिवर्तन झाले आहे काय? त्याच्यातील शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेआहे काय? एकंदरीत त्याच्यात कोणते परिवर्तन झाले आहे हे पाहण्यासाठी संशोधकाने बाळापूर तालुक्यातील भंगी जातीचा अभ्यास करण्याचे ठरविले आहे.

i/nrh'kkL=

प्रस्तृत अध्ययन हे सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात बाळापूर तालुक्यातील भंगी जातीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन असल्याने या अध्ययनाकरीता अन्वेशणात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आला.भंगी जातीचे परिवर्तनाबाबतचे अध्ययन करण्यासाठी बाळापूर तालुक्यातील भंगी जातीमधून 40 भंगी जातीच्या लोकांची अध्ययनाकरीता संभाव्यता नमुना निवड पध्दीच्या साधा यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने निवड करण्यात आली. नमुना म्हणून निवडल्या गेलेल्या एककाच्या मुलाखती घेवून तथ्य संकलीत करण्यात आली. तथ्य संकलनानंतर सांकेतीकरण वर्गीकरण व सारणीकरण करून काही निष्कर्ष काढण्यात आले.

lkexhp fo'y"ku o fuoipu

मानवाला जिवंत राहण्याकरीता आपल्या गरजांची परिपूर्ती करावी लागते. ह्या गरजापुर्तीकरीता पूर्वी बारा बलुतेदारी पध्दतीत प्रत्येक जातीचा स्वतंत्र व्यवसाय होता. तो व्यवसाय करूनच त्यांना आपला उदरनिर्वाह करावा लागत असे. आजही भंगी जातीतील लोक आपला परंपरागत व्यवसाय करतात काय असा प्रश्न विचारला असता आम्ही आमचा परंपरागत व्यवसाय करतो, असे मत व्यक्त करणा–या उत्तरदात्याचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याच्या प्रमाणात शेकडा 65 टक्के एवढे आहे, याचाय अर्थ त्यांनी आपल्या परंपरागत व्यवसायात बदल स्विकारला नाही. आम्ही करीत असलेला व्यवसायातून आमच्या मुलभूत गरजा सुध्दा भगविल्या जात नाही, असे मत व्यक्त करणा–या उत्तरदात्याचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याच्या प्रमाणात शेकडा 55 टक्के एवढे आहे. मिळणा–या उत्पन्नात आपल्या गरजाही भागविल्या जात नसल्यामुळे त्या भागविण्याकरीता आम्ही जोडधंदा करतो, असे मत व्यक्त करणा–या उत्तरदात्याचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याच्या प्रमाणात शेकडा 75 टक्के एवढे आहे. अधिकतम उत्तरदात्यांनी आर्थिक क्रियेत स्त्रियांचा सहभाग स्वीकारला आहे. त्याच प्रमाण

87.50 टक्के एवढे आहे. प्रत्येक जातीत विवाह एक महत्वपूर्ण संस्था आहे या विवाहाला भंगी जातीतले लोक संस्कार म्हणून पाहतात याचे शेकडा प्रमाण 62.50 टक्के एवढे आहे. या जातीत पूर्वी बालविवाह पध्दती प्रचलित होती. आज त्यांच्यात बालविवाह होत नाही, असे मत व्यक्त करणा–या उत्तरदात्याचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याच्या प्रमाणात शेकडा 75 टक्के एवढे आहे. पूर्वी या जातीत विवाहसंबंध हे कुटुंबातील जेष्ठ व्यक्तीकडून निश्चित व्हायचे त्यात व्यक्तीगत आवडीनिवडीला स्थान नव्हते, मात्र आज जिवनाचा जोडीदार निवडताना शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाते, असे मत व्यक्त करणा–या उत्तरदात्याचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याच्या प्रमाणात शेकडा 52.50 टक्के इतके आहे. पूर्वी विवाहविधीचा कार्यक्रम पार पाडण्यासाकरीता पंडितच लागत असे, मात्र आज यात बदल होवून मंगलाष्टके येणा–या कोणत्याही व्यक्तीकडून विवाह समारंभ पार पाडल्या जात अशी प्रतिक्रीया 55 टक्के उत्तदरात्यांनी व्यक्त केली.

या जातीत आपल्या जातीच्या सण, संमारंभ प्रमाणेच हिंदूचेही सण साजरे केले जातात, असे मत व्यक्त करणा–या उत्तरदात्याचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याच्या प्रमाणात शेकडा 60 टक्के एवढे आहे. भंगी जातीत जातीपंचायत आज नष्ट झाल्या आहेत, असे मत व्यक्त करणा–या उत्तरदात्याचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याच्या प्रमाणात शेकडा 95.50 टक्के एवढे आहे. आम्ही राजकारणात सक्रीय सहभाग घेतो, असे मत व्यक्त करणा–या उत्तरदात्याचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याच्या प्रमाणात शेकडा 75 टक्के एवढे आहे. आम्ही पूर्वीच्या तुलनेत आज शिक्षणाला जास्त महत्त्व देतो असे मत 60 टक्के उत्तरदात्यांची व्यक्त केले आहे.

*** समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री सं. गं. म. महा. बोरगाव मंजू, अकोला, महाराष्ट्र**

संदर्भ ग्रंथ

1. आगलोव डॉ. पी.एन., सामाजिक संशोधन पध्दती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. बोबडे, डॉ.प्रकाश, भारतीय समाजरचना, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर
3. कालेलकर गोविंद मंगेश, मुंबई इलाख्यातील जाती, वादान प्रकाशन, पुणे
4. जोशी पं. लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोष राज्य विश्वकोष निर्मिती मंडळ, वाई, जि. सातारा